

УДК 342.95(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.34.29>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Коваль Марат Петрович,
orcid.org/0009-0005-4781-643
кандидат юридичних наук,
суддя П'ятого апеляційного
адміністративного суду

В сьогоденних умовах вирішення конфліктних ситуацій з органами публічної адміністрації є найскладнішою та найактуальнішою частиною здійснення правосуддя в Україні. Такий підхід обумовлений тим, що основні фундаментальні принципи чинного адміністративного процесуального законодавства побудовані на основоположних ідеях адміністративної юстиції, які були закріплені в історичних документах, розроблених та створених за часи формування та боротьби за українську державність, і вдало поєднані зі здобутками адміністративного процесу європейських країн, що знайшло своє відображення у створенні та функціонуванні системи адміністративних судів в Україні.

Судова система України в поєднанні з суміжними правовими інститутами існує аби захищати суб'єктивні права, свободи та законні інтереси людини і громадянина за допомогою своєчасного, ефективного та справедливого вирішення спорів правового характеру на засадах верховенства права. Отже, це дозволяє визначити, що національна адміністративна юстиція додержується концепції «об'єктивного» (широкого) судового контролю дій, рішень та бездіяльності публічної адміністрації, чим і обумовлюється доречність захисту в ній як основних, так і визначених на законодавчому й підзаконному рівнях свобод, прав й інтересів законного характеру фізичних і юридичних осіб як приватного, так і публічного права.

Але функціонування будь-якої системи, покликаної захищати від порушень права, свободи стає помітним як раз через наукове дослідження здійснення правосуддя у публічно-правових спорах.

Таким чином, дослідження проблематики створення та функціонування сучасної системи адміністративного судочинства дозволить яскраво побачити прогалини у цій системі та скоординувати діяльність відповідних органів на удосконалення процесуального законодавства в сфері вирішення адміністративних суперечок.

М. Смокович, В. Бевзенко, Р. Мельник, Т. Апарова, О. Андрійко, В. Головатий, Є. Кубко, Р. Куйбіда, О. Муза, О. Пасенюк, Ю. Педько, В. Перепелюк, Н. Писаренко та інші провідні науковці-адміністративісти неодноразово зауважували на недоліках та перевагах сучасної системи адміністративних судів України. Зміст їх праць був врахований, як під час впровадження системи адміністративної юстиції України, зокрема під час реалізації концепції утворення адміністративних судів в Україні з 2001 року, так і під час останнього глобального реформування системи судоустрою в 2017 році.

Метою цього наукового дослідження є визначення основних проблем здійснення адміністративного судочинства в умовах сьогодення з урахування нової редакції Кодексу адміністративного судочинства України в порівнянні зі специфікою вирішення публічно-правових спорів до грудня 2017 року.

Ключові слова: адміністративний суд, адміністративне судочинство, правосуддя, порівняльно-правове дослідження, принцип адміністративного судочинства.

PROBLEM ISSUES OF THE MODERN MODEL OF THE ADMINISTRATIVE JUDICIARY OF UKRAINE

Koval Marat Petvrovich,

orcid.org/0009-0005-4781-643

Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.),

Judge of the Fifth Administrative Court of Appeal

In today's environment, resolving conflicts with public administration authorities is the most complex and relevant part of the administration of justice in Ukraine. This approach is due to the fact that the basic fundamental principles of the current administrative procedure legislation are based on the fundamental ideas of administrative justice, which were enshrined in historical documents developed and created during the formation and struggle for Ukrainian statehood, and are successfully combined with the achievements of the administrative process of European countries, which is reflected in the creation and functioning of the system of administrative courts in Ukraine.

The judicial system of Ukraine, in combination with related legal institutions, exists to protect subjective rights, freedoms and legitimate interests of a person and citizen through timely, efficient and fair resolution of legal disputes based on the rule of law. Thus, this makes it possible to determine that the national administrative justice adheres to the concept of "objective" (broad) judicial control of actions, decisions and inactions of public administration, which determines the appropriateness of protecting both fundamental and legitimate freedoms, rights and interests of individuals and legal entities of both private and public law defined at the legislative and by-law levels.

However, the functioning of any system designed to protect against violations of rights, freedoms and legitimate interests cannot be without drawbacks, the existence of which becomes apparent precisely through a scientific study of the administration of justice in public law disputes.

Thus, a study of the issues related to the creation and functioning of the modern system of administrative justice will allow us to clearly see the gaps in this system and coordinate the activities of the relevant authorities to improve the procedural legislation in the field of administrative dispute resolution.

M. Smokovych, V. Bevzenko, R. Melnyk, T. Aparova, O. Andriyko, V. Holovaty, E. Kubko, R. Kuibida, O. Muse, O. Paseniuk, Y. Pedko, V. Perepeliuk, N. Pysarenko and other leading administrative law scholars have repeatedly pointed out the shortcomings and advantages of the current system of administrative courts in Ukraine. The content of their works was taken into account both during the implementation of the administrative justice system of Ukraine, in particular, during the implementation of the concept of establishing administrative courts in Ukraine since 2001, and during the latest global reform of the judicial system in 2017.

The purpose of this research is to identify the main problems of administrative justice in today's conditions, taking into account the new version of the Code of Administrative Justice of Ukraine in comparison with the specifics of public law dispute resolution before December 2017.

Key words: administrative court, administrative justice, justice, comparative and legal research, principle of administrative justice.

Вступ. В умовах переходу України до реалізації верховенства права і гуманізму в усіх сферах суспільного життя кожна особа стикається з тим, що звернення до адміністративного суду є найбільш якісним засобом дотримання конституційних гарантій

у правовідносинах з органами публічної влади. Щорічно розглядаючи сотні тисяч позовів у справах осіб проти суб'єктів владних повноважень адміністративні суди мають виняткову можливість коригувати державну управлінську практику, а також звертати увагу на прогалини в законодавстві і праві, усуваючи її належними правовими засобами. Інструментарій адміністративного судочинства має сучасні форми і методи розкриття і врівноваження усієї суперечливої картини взаємодії особи і суспільства. Одним з основних завдань адміністративного судочинства є захист прав та свобод фізичних і юридичних осіб від порушень з боку публічної адміністрації.

Отже, і практичне застосування правових норм повинно приводити до того, щоб судді адміністративних судів при вирішенні усіх категорій спорів залишалися неупередженими та політично незаангажованими.

Не буде великим перебільшенням стверджувати, що власне фактом свого існування в країні розвинена адміністративна юстиція засвідчує особливий рівень демократичності і водночас високої правосвідомості суспільства, держави, усіх носіїв політичної влади [1].

Саме для удосконалення механізму взаємних правовідносин і доцільно досліджувати практичні складнощі при вирішенні публічно-правових спорів, оскільки саме через створення прозорої та стабільної системи захисту прав, свобод і законних інтересів особи від дій, бездіяльності та рішень суб'єктів владних повноважень буде підвищуватися рівень відносин і глибини взаємної довіри у суспільстві і, зокрема, довіри до держави в цілому

Виклад основного матеріалу. Для початку нашого дослідження звернемо увагу на питання правового статусу адміністративних судів, що набуло особливого значення як раз в умовах активного реформування судової системи України, оскільки саме ця категорія дозволяє не лише окреслити їх роль у суспільних відносинах зі здійснення правосуддя, а й виявити слабкі та сильні сторони у нормативному врегулюванні правового статусу та діяльності, дозволить визначити ефективність механізму захисту прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері вирішення публічно-правових спорів.

Отже, наявний судовий механізм захисту, що здійснюється в межах адміністративного судочинства, дозволяє усувати та не допускати зловживання з боку публічної влади, зокрема й державної, забезпечити право кожного на відновлення порушених прав із боку владних структур та державних органів. Можна підкреслити, що ефективність механізму захисту прав особи, зокрема й судового захисту, є гарантією досягнення певної соціальної справедливості, виявом подолання негативних соціальних наслідків порушень прав і свобод кожного, кінцевою метою якого є власне забезпечення реальності таких прав [1].

Адміністративне судочинство (адміністративна юстиція) – процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому в Україні Кодексом адміністративного судочинства України. Адміністративне судочинство є формою здійснення правосуддя у випадках порушення прав особи, необхідності захисту таких прав, свобод та інтересів від порушень, зловживань із боку суб'єкта владних повноважень, по суті, держави. Суб'єктів, які стають сторонами в адміністративно-правових спорах характеризує те, що вони, як правило, перебувають чи перебували у відносинах влади і підпорядкування. Проте в основі адміністративної справи може бути й публічно-правовий спір, що виник у зв'язку із порушенням прав особи з боку суб'єкта владних повноважень, чий дії оскаржуються особою. Адміністративні справи в Україні розглядають суди загальної юрисдикції та окружні адміністративні суди як суди першої інстанції,

апеляційні адміністративні суди як суди апеляційної інстанції, та Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду як суд касаційної інстанції. Окремі спори Верховний Суд розглядає як суд першої інстанції, а Велика Палата ВС – як суд апеляційної інстанції [2].

Як спеціалізована юстиція в Україні – новітнє правове явище з відновленням незалежності України: виникло на початку 1990-их років зі спеціалізації суддів і утворення спеціалізованих судових колегій і завершилося в 2000-х роках створенням системи адміністративних судів на чолі з Вищим адміністративним судом України, який з часом став Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду. Зі становленням цих судів як спеціалізованих виникали численні проблеми (наприклад, щодо підсудності), політичні зловживання, зумовлені спробами використати цю сферу судової влади в боротьбі за владу політичну, оскільки Кодекс адміністративного судочинства України в редакції 2005 року встановлював можливим правовим наслідком вирішення адміністративного спору – визнання недійсності та скасування неправомірного акта [3].

Сутність адміністративного судочинства взагалі в тому, що воно постає юридичним засобом припинення чи зменшення свавілля, використання належним чином розсуду суб'єктів владних повноважень завдяки судовому контролю, але це можливо тільки за умови здійснення правосуддя незалежним судом, коли судді можуть розглядатися чи відчувати себе такими, що знаходяться в стані певних колізій інтересів, та реалізації адміністративними судами права на справедливий суд.

Адміністративне судочинство як спеціалізований вид судової діяльності стало механізмом збільшення гарантій людини для здійснення права на судовий захист від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. За адміністративним судочинством, на відміну від цивільного судочинства, преференції мають надаватися особі, яка не має статусу суб'єкта владних повноважень, але не зважаючи на це судами допускалися численні випадки порушення правил підсудності, вирішувалися по суті справи, які підлягали розгляду в порядку цивільного чи господарського судочинства.

Так, колишнім Верховним Судом України неодноразово скасовувалися судові рішення Вищого адміністративного суду України, ухвалені, зокрема, у земельних спорах, спорах щодо права власності на інші об'єкти нерухомого майна, у зв'язку з непідсудністю таких справ адміністративним судам. Натомість Вищий адміністративний суд України продовжував розглядати такі справи за правилами КАС України, чим допускав численні випадки істотних помилок у застосуванні норм матеріального та процесуального права, неоднакового застосування законодавства через ігнорування і не врахування судової практики Верховного Суду України під час вирішення більшості категорій справ.

На даний час статус Верховного Суду визначено так: «Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом» (ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій та статус суддів») [4]. Повноваженнями Верховного Суду законодавством визначено зокрема аналіз судової статистики та узагальнення судової практики, за допомогою якого досліджується та оцінюється обсяг роботи судів, навантаження на суддів, оперативність розгляду справ, результати розгляду справ, якість судового розгляду, кількість усіх скасованих і змінених судових рішень тощо, що стає передумовою формуванню єдиної судової практики, забезпечення однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом тощо.

Стосовно питання удосконалення судової практики, слід зазначити насамперед те, що існуючі нормативно-правові акти не можуть врахувати усього розмаїття життєвих ситуацій, що належать до сфер їхнього регулювання, і будь-яку їх норму важко сформулювати абсолютно чітко.

Тому у правовій доктрині існує такий підхід, що формальні джерела права не претендують на абсолютну вичерпність правового регулювання та залишають простір, до якого учасники спеціальних відносин можуть самостійно визначити окремі моделі своєї поведінки, але у спірних ситуаціях саме суд має визначити конкретні правила, за якими мають вирішуватися справи. Отже, як раз узагальнений досвід, який виробляє судова практика з величезної кількості прийнятих судових рішень, надає змогу визначити основні способи вирішення того чи іншого питання, є орієнтиром при розгляді конкретних аналогічних, близьких за змістом справ, а судові інстанції нижчого рівня намагаються наслідувати практику вищих судів при розгляді аналогічних справ, щоб запобігти скасуванню рішень в апеляційному чи касаційному порядку.

Таким чином, у результаті астосування судами норм права формується судова практика яка є джерелом інформації про досконалість правових норм і ефективність їх застосування судом, і основою подальшого удосконалення та розвитку чинного законодавства. У разі відсутності чіткого нормативного регулювання певних суспільних відносин судова практика конкретизує положення нормативних актів, а її уніфікація дозволяє подолати різнобій при вирішенні однотипних справ відповідної судової юрисдикції та є поштовхом для перегляду окремих норм права або їх уточнення, тобто можна говорити про наявність взаємного впливу судової практики та правозастосування, а також судової практики і нормотворчості.

Таким чином, не зважаючи на відсутність визначення терміну «судова практика» в юридичній літературі, можемо говорити про результат і досвід судової діяльності, в якому набувають висвітлення дискусійні питання практики, основні напрями їх вирішення, містяться орієнтири правотворчості, застосування, конкретизації, роз'яснення правових приписів, типові висновки із тих чи інших складних проблем судової діяльності [3].

Отже, можемо звернути увагу на доцільність забезпечення єдності судової практики, що стосується передусім правових висновків Верховного Суду, за допомогою праць представників правової науки, юристів-практиків з метою усунення помилок у застосуванні норм права судами, внесення пропозицій щодо удосконалення норм законодавства, що викликали труднощі у тлумаченні.

Однак, при цьому важливо пам'ятати, що українська судова система є розгалуженою в компетенції різних судів – загальних, адміністративних, господарських, а також і про можливість допущення помилок навіть в уніфікованій судовій практиці. Наприклад, якщо положення закону тлумачаться чи застосовуються однаково неправильно, або якщо враховується, що не буває повністю схожих ситуацій чи суддя має аргументи, які не піддавались аналізу раніше, але які можуть викликати потребу у відході від попередніх тлумачень закону при винесенні судових рішень, то як наслідок, це ускладнює забезпечення єдності судової практики і врешті решт може призвести до неналежного захисту чи відновлення прав і свобод осіб в публічно-правових спорах.

Таким чином, можна зробити висновок, що як раз проблеми різного і неоднакового застосування судами попередніх інстанцій норм права повинен вирішувати виключно Верховний Суд в процесі перегляду судових рішень в окремих категоріях адміністративних спорів.

Крім того, слід звернути і на інші аспекти вирішення публічно-правових спорів судами, оскільки на практиці дуже яскраво вбачається недостатня ефективність

системи адміністративного судочинства та не завжди її неупередженість. Так, захист порушених суб'єктами влади прав особи у розумний строк, як правило, є неможливим. Адміністративні суди перевантажені справами, у тому числі через правовий нігілізм і зловживання повноваженнями посадовими особами, які виконують публічно-владні функції, та у зв'язку з браком у держави коштів на належні виплати соціально незахищеному населенню. У місцевих судах (судах першої інстанції) катастрофічно бракує суддів. Велика кількість суддівських посад є незаповненою через тривалі процедури добору та оцінювання суддів, постійні переформатування органів суддівського врядування, які відповідають за ці питання. Органи адміністративної юстиції перебувають під постійним «тиском» з боку суб'єктів політики, страждають від невпинних «хаотичних» змін норм матеріального і процесуального права [5].

Вирішенню такої ситуації, на нашу думку, сприяло б запровадження дієвого механізму обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів особи з публічною адміністрацією у межах інститутів останньої (так званої «квазісудової» частини механізму адміністративної юстиції), який би відповідав загальноєвропейським підходам,

Поточна практика застосування існуючих засобів адміністративного оскарження засвідчує, що скарги, які подаються відповідно до Закону України «Про звернення громадян» [6], а також у порядку статті 56 Податкового Кодексу України [7], статей 25, 26 Митного Кодексу України [8], статей 288, 289 Кодексу України про адміністративні правопорушення [9] тощо органами публічної влади або посадовими вищого рівня розглядаються, як правило, без дотримання засад відкритості (публічності), без забезпечення скажникам «права бути вислуханим», змагальності й об'єктивності. Звернення до цих процедур не дає особі бажаного результату у вигляді забезпечення відновлення її порушених прав.

Розділ 6 Закону України «Про адміністративну процедуру» [10] закріпив відправні засади процедури адміністративного оскарження приватними (фізичними, юридичними) особами порушень їх прав чи законних інтересів у діяльності публічної адміністрації, однак надати належну оцінку практичному застосуванню його приписів ми зможемо дати лише через деякий час, узагальнивши та дослідивши реалізацію цього нормативно-правового акту, який набрав чинності лише 15 грудня 2023 року.

Слід звернути увагу на те, що в окремих зарубіжних країнах оскарження в адміністративному порядку є обов'язковою стадією перед зверненням до суду. Наприклад, у Латвії та інших країнах адміністративне оскарження до вищого адміністративного органу за умови його існування є обов'язковою умовою перед зверненням до адміністративного суду. В Україні після конституційних змін 2016 року щодо судової реформи законодавець теж може встановлювати попередні механізми обов'язкового досудового оскарження рішень, дій та бездіяльності публічної адміністрації у відповідності з ч. 4 ст. 124 Конституції України хоча б з метою з'ясування відповіді на запитання, чи існує взагалі правовий спір у конкретній ситуації. А глобально, то процедура розгляду та вирішення адміністративної скарги суттєво б зменшило навантаження на адміністративні суди та сприяло б швидшому поновленню порушених прав, свобод і законних інтересів осіб.

Так, необхідно пам'ятати про дискреційні повноваження суб'єктів публічної адміністрації при прийнятті рішення, що ним вважається найкращим за певних обставин. При цьому суд, навіть визнавши оскаржуване рішення незаконним, не може сам прийняти безпосередньо адміністративний акт і особа в будь-якому разі ще чекатиме, поки орган публічної адміністрації виконає судове рішення. Адміністративне оскарження дозволяє досягнути бажаного результату у значно коротші терміни, тобто є оперативнішим порівняно з судовим оскарженням.

На практиці непоодинокі випадки, коли особа має реальну можливість висловити своє бачення застосування адміністративного розсуду та викласти додаткові аргументи, що не були враховані при прийнятті рішення, як раз безпосередньо при спілкуванні з адміністративним органом в процесі розгляду її адміністративної скарги. Відповідно адміністративний орган може або змінити рішення, або роз'яснити його скаржнику підстави зробленого висновку і тоді, можливо, особа відмовиться від подальшого судового оскарження.

У такий спосіб адміністративне оскарження може допомагати зняти конфлікт між адміністративним органом і особою і не допустити подальше необгрунтоване судово оскарження, яке жодним чином позитивно не вплине на інтереси заявника. Отже, лише в порядку адміністративного оскарження є можливість переглянути адміністративний акт на предмет його доцільності, оскільки особа може апелювати не тільки до проблеми невідповідності адміністративного акта закону, а й використовувати іншу аргументацію, яку не врахував суб'єкт владних повноважень.

Проте через сьогоденню слабку соціально-правову захищеність фізичних та юридичних осіб, недостатню гарантованість їх прав і свобод, відсутність необхідних забезпечувальних механізмів у відносинах з суб'єктами публічної адміністрації вбачаємо як раз те, що саме на адміністративні суди учасники публічно-правових відносин переклали повноваження реального здійснення їх прав та застосування механізму їх захисту. Такий підхід не може негативно не відобразитися на надійності, ефективності та дієвості здійсненні судового провадження в адміністративно-правових спорах [12].

Таким чином, можемо говорити і про те, що проблемою здійснення правосуддя в публічно-правових спорах є не тільки реалізація основного призначення адміністративної юстиції – здійснення контролю за правомірністю і доцільністю управлінської діяльності, а й і з'ясування питання належної предметної підсудності того чи іншого судового спору. Запровадження в Україні адміністративного судочинства й утворення адміністративних взагалі мало на меті гарантування права кожного оскаржувати в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, що дозволить забезпечити реалізацію конституційного принципу відповідальності держави за свою діяльність перед людиною, але жодним чином не перекладати на адміністративні суди свої безпосередні повноваження [15].

Висновки. Проаналізувавши в нашому дослідженні основні проблеми адміністративного судочинства, можемо визначити, що чинна в Україні модель системи вирішення публічно-правових спорів є найбільш прийнятною для нашої країни, враховуючи менталітет населення, правову культуру та традиції, сталий досвід здійснення правосуддя та міжнародні стандарти судового захисту. Водночас, вважаємо, що виокремлення касаційних судів як суду третьої інстанції та віднесення до юрисдикції Верховного Суду виключно окремих категорій публічно-правових спорів, які будуть ним розглядатися як судом першої/апеляційної інстанції, а також справ, які містять виключні правові проблеми, обумовлені різним застосуванням судами попередніх інстанцій норм права, тобто повернення до чотириланкової системи правосуддя буде найбільш прийнятною для практичного застосування судової практики. Такий позитивний результат може бути досягнутий за умови законодавчого закріплення обов'язковості рішень суду четвертої інстанції як для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують в своїй діяльності відповідну норму права, так і для всіх без виключення судів адміністративної юрисдикції [13].

Також, слід звернути увагу на доцільність чіткого регламентування процедури розгляду адміністративних скарг, які повинні передувати зверненню до суду, з метою

повного, швидкого та об'єктивного встановлення факту порушення прав, свобод і законних інтересів осіб від дій, бездіяльності та рішень суб'єктів владних повноважень та відповідно вжиття належних і дієвих механізмів припинення таких порушень та/або поновлення порушених прав осіб.

Список використаних джерел:

1. Смокович М. І. Адміністративна юстиція як доступний та ефективний інструмент захисту прав людини і Україні. *Приватне та публічне право*. № 1. 2021 С. 48–53. URL: http://pp-law.in.ua/archive/1_2021/10.pdf
2. Бігун В. С. Основи правосуддя. Термінологія. Філософія. Практика. Київ. 2020. 200 с. URL: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2020/02/Bigun-2020-Osnovy-pravosuddya.pdf>
3. Деменчук М. О. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики. Монографія. Одеса. 2019. 176 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e8ede72-6421-437f-bf8529b8810f85dc/content>
4. Про судоустрій і статус суддів. Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
5. У Верховному Суді України обговорили механізми забезпечення єдності судової практики. Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1374711/>
6. Про звернення громадян. Закон України № 393/96-ВР від 02.10.1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Податковий кодекс України. Закон України № 2755-VI від 02.12.2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
8. Митний кодекс України. Закон України № 4495-VI від 13.03.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закон України № 8073-X від 07.12.1984 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
10. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру». Авт. колектив: Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін.; за заг. ред. Тимощука В. П. Київ. 2023. 545 с. URL: https://admin-procedure.org.ua/assets/docs/lap-commentary_web.pdf
11. Кодекс адміністративного судочинства України. Закон України від 06.07.2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
12. Шевчук С. В. Рішення Верховного Суду України як джерело права (деякі аспекти дії прецедентного права в Україні). *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. № 6. С. 16–19. URL: http://www.judges.org.ua/article/Vesnik_6.pdf
13. Писаренко Н. Б. Концептуальні засади адміністративного судочинства в Україні. Дисертація. Харків. 2019. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16873>
14. Константій О. В. До питання особливостей моделі адміністративної юстиції в Україні. *DICTUM FACTUM. Адміністративне право. Інформаційне право*. С. 55–62. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/82/70>
15. Нечитайло О. М. Адміністративне судочинство України: теорія та практика. Монографія Київ. 2015. 288 с. URL: <https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/handle/123456789/2743>